

τῶν μορφῶν, δέον ὅπως σημειωθῆ ἰδιαίτερος ἢ ζωηρότης καὶ ἢ κινητικότητα, αἱ ὁποῖαι καὶ χαρακτηρίζουσι τὰς παραστάσεις αὐτάς. Ὡς πρὸς τὸν ἑνθὺμὸν εἶναι σαφές, νομίζω, ὅτι πρέπει νὰ ἀνήκη εἰς τὴν τέχνην τῆς πρώτης χιλιετηρίδος καὶ δὴ ἐντὸς αὐτοῦ τούτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος.

Πρὸς τοῦτο ἐπεσκέφθην ἐπίσης τὸν καθηγητὴν τῆς Προϊστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βόννης, Dr. OTTO KLEMMANN, γνώστην τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὅστις κατηγορηματικῶς

ἀπέκλεισε πᾶσαν δυνατότητα ἀναγωγῆς τῶν παραστάσεων αὐτῶν εἰς τὴν τρίτην π.Χ. χιλιετηρίδα, προσθέσας ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἀνήκωσι καὶ εἰς τοὺς ἐσχάτους χρόνους τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης τῆς Ἑλλάδος, ἢ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι παρόμοια εὐρήματα θὰ εὐρύνωσι τὰς γνώσεις ἡμῶν, ὅσον ἀφορᾷ ἐπίσης εἰς τὰ ἐπὶ κορυφῶν ὄρέων ἱερὰ καὶ λοιπὰ οἰκοδομήματα κατὰ τοὺς ἀρχαῖκους χρόνους τῶν νήσων.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤ. ΚΟΡΡΕΣ

ΒΟΡΕΙΟΣ ΓΟΡΤΥΝΙΑ

Θεμελίωσις ἀρχαίου ναοῦ: Νοτιοδυτικῶς τῶν Ἀροανίων ὄρέων τῆς ἐπαρχίας Καλαβρυτῶν καὶ ἐπὶ τῆς φυσικῆς διεξόδου ἐκ τῆς ἀρχαίας

παρ' αὐτὸν (περὶ τὰ 20 μ. πρὸς Α. αὐτοῦ) ἐρεῖπια ἀρχαίου οἰκοδομήματος (εἰκ. 1 - 4), ὀλίγον δὲ ἀνατολικώτερον καὶ ὑψηλότερον αὐτῶν φυσικὴ πηγὴ, γνωστὴ ὡς Πλάκα ἢ Πασσόνερο

Εἰκ. 1. Ἀποψὶς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Πέτρου καὶ τῆς ἀνατολικῶς αὐτοῦ ἀρχαίας θεμελιώσεως.

Ψωφίδος πρὸς τὴν ἀρχαίαν Θέλπουσαν καὶ ἀκολουθῶν τὴν νοτιοδυτικῶς αὐτῆς Ἡλιν, ἐπὶ ῥάχως τοῦ Ἀφροδισίου ὄρους, ἐφ' οὗ ἀρχαῖος δρυμὸς, ὑπάρχει μικρὸς χριστιανικὸς ναὸς τιμώμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ

(ὑψόμετρον τοῦ Ἀφροδισίου 1456 μ.). Τῆδε κάκεισε περίξ αὐτῶν ὑπάρχει ἀριθμὸς δρυῶν, πενιχρὰ ὑπολείμματα τοῦ ἀρχαίου δρυμοῦ, πρὸ αἰῶνος περίπου ἐξικνουμένου μέχρι καὶ τῶν ὑπωρειῶν τοῦ ὑψώματος.

Ἐκ τῶν παλαιῶν περιηγητῶν τὰ ἀρχαῖα ταῦτα ἐρείπια μνημονεύει μόνον ὁ CURTIUS¹. Κα-

ἐγίνετο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον διὰ τῆς μέσῃ Λάλα καὶ Δίβρης ὁδοῦ, ἐνδεχομένως διότι ἡ ὁδὸς αὕτη

Εἰκ. 2. Ἐποψὶς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Πέτρου ἐπὶ τῆς ἐγγύς αὐτοῦ (πρὸς Α.) ἀρχαίας θεμελιώσεως.

Εἰκ. 3. Νοτία πλευρὰ τῆς ἀρχαίας θεμελιώσεως.

τὰ τὴν Τουρκοκρατίαν καὶ ἀμέσως μετ' αὐτὴν ἢ ἐπικοινωνία μεταξὺ Ἡλίδος καὶ Καλαβρυτῶν

¹ E. CURTIUS, Peloponnesos I, 1857, 372. Τοῦτον ἀκολουθεῖ, ὡς φαίνεται, καὶ ὁ FRAZER, Pausanias's Description of Greece IV, 285.

ἐθνεοφρεῖτο ἀσφαλεστέρα καθὼς τελοῦσα ὑπὸ τὸν ἔλεγχον καὶ τὴν προστασίαν τῶν κατὰ τόπους ἰσχυρῶν ἐκ τῶν κατακτητῶν καὶ διότι ἡ Β. Γορτυνία ἦτο πιθανῶς ἔρημος κατὰ τοὺς πρὸ τῆς Τουρκοκρατίας χρόνους καὶ κατὰ μέγα

τμήμα αὐτῆς¹. Ὁ CURTIUS ὅμως, ὅστις μνημονεύει τὰ ἔρειπια ταῦτα, φαίνεται μὴ ἰδὼν αὐτὰ ἀλλὰ ἀκούσας μᾶλλον περὶ αὐτῶν. Τοῦτο εἰκάζεται ἀφ' ἑνὸς διότι οὗτος μνημονεύει ταῦτα πέραν τοῦ χωρίου Βελιμάχιον, ἐσφαλμένως², ἐφόσον εἶναι προσιτὰ ἢ ἐκ Τριποτάμων ἢ ἐκ Κοντοβαζαίνης, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι θεωρεῖ αὐτὰ ἀποτελοῦντα μέρος ἀρχαίας κιονοστοιχίας, ἐσφαλμένως ἐπίσης, ἐφόσον οὐδὲν τεμάχιον κίονος εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῇ μεταξὺ αὐτῶν.

κειμένον παρὰ τὸ χωρίον Δήμητρα (πρῶην Δίβριτσα), διαστάσεων 16.50 μ. × 5.50 μ. Ἀναλόγων δὲ διαστάσεων φαίνεται ὅτι εἶναι καὶ ἡ θεμελίωσις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀφροδισίου δρυμοῦ. Καὶ ναὶ μὲν ἡ θεμελίωσις αὐτοῦ βλέπει πρὸς Β., ὀφείλεται δὲ τοῦτο πιθανῶς κυρίως εἰς τὴν στενότητα τοῦ χώρου καὶ εἰς τὸ ἀπόκρημνον αὐτοῦ. Ἄλλ' ὅς σημειωθῆ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ὁ ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ ἀπεκάλυψε τότε ὡσαύτως καὶ τὴν θεμελίωσιν ἑτέρου ὁμοίου οἰκοσμήμου ναοῦ ἐν

Εἰκ. 4. Νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς ἀρχαίας θεμελίωσης.

Τὰ ἔρειπια ταῦτα φαίνεται ὅτι ἀνήκουν εἰς οἰκόσχημον ναὸν μᾶλλον. Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι δυνατὸν νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῶν ἀκολουθῶν στοιχείων:

Πρὸ ἑβδομηκονταπενταετίας περίπου, τὸ 1890, ὁ ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ³ ἀπεκάλυψε τὰ θεμέλια ναοῦ

¹ Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας, 220.

² Τὸ Βελιμάχιον δὲν κεῖται ἐπὶ τῆς ὡς ἄνω ὁδοῦ ἀλλ' ἐπὶ μικρᾷ ἀτραποῦ αὐτῆς. Ὁ CURTIUS, εἰς ἠκολούθει τὴν ὁδὸν αὐτὴν προκειμένου νὰ ἐπισκεφθῇ τὰ παρὰ τὸν Ἅγιον Πέτρον ἔρειπια, ἔπρεπε ἢ νὰ φθάσῃ εἰς Δίβρην καὶ μέσθ' Τριποτάμων νὰ καταλήξῃ εἰς αὐτὰ ἢ πρὶν ἢ φθάσῃ εἰς Δίβρην νὰ κάμψῃ δεξιὰ καὶ διὰ μικρᾷ ὁδοῦ νὰ φθάσῃ εἰς τὸ χωρίον Μοναστηράκιον καὶ ἀκολουθῶς εἰς τὴν κωμόπολιν Κοντοβαζαίαν καὶ νὰ ἀνέλθῃ εἰς αὐτά.

³ Βλ. ΑΔ 1891, 98 - 100. ΠΑΕ 1891, 23 - 24. BCH 1891, 657. JHS 1892 - 3, 149 - 50. Ἐπίσης: FRAZER, ἔ.ἀ. 288 - 9.

τῇ αὐτῇ περιοχῇ, παρὰ τὸ χωρίον Βάχλια, βλέποντος ὁμοίως πρὸς Β., ἔχοντος τὸ ἡμισυ τῶν διαστάσεων τοῦ παρὰ τὸ χωρίον Δήμητρα ναοῦ, φέροντος δὲ βάσιν ἀγάλματος ἐντὸς τοῦ σηκοῦ του. Τρίτον δὲ οἰκόσχημον ναὸν — τὴν θεμελίωσιν αὐτοῦ μᾶλλον — ἀπεκάλυψεν οὗτος τότε ἐπίσης καὶ παρὰ τὸ χωρίον Βούτσι.

Ἐξ ἄλλου ὅσα χαρακτηριστικὰ προσδιορίζει ὁ ΛΕΟΝΑΡΔΟΣ ἀφορῶντα εἰς τοὺς θρεινοὺς τούτους ναοὺς τῆς Γορτυνίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθοῦν καὶ προκειμένου περὶ τῶν ἔρειπιων τοῦ Ἀφροδισίου δρυμοῦ, εἶναι δὲ ταῦτα: α) ἡ παντελής ἀπουσία μαρμάρου, β) ἡ εὐρεσις ἀπλῶν γεισοειδῶν κεράμων, γ) ἡ ἀναλογία τῶν διαστάσεων (στενομήκεις). Πάντα ταῦτα, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ, «ἐμφαίνουσι τὸ ἀπλοῦν καὶ τυπικὸν τῆς οἰκοδομίας».

Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ

τούτου τοῦ Ἀφροδισίου δρυμοῦ σημαντικὴν ἐνδειξιν παρέχουν τεμάχια πηλίνων κεράμων, δυναμένων νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ὡς πρὸς δὲ τὸ ὄνομα τῆς ἐν αὐτῷ λατρευομένης θεότητος οὐδὲν πρὸς τὸ παρὸν εἶ-

τὸς αὐτοῦ. Ἡ ἐπὶ τοῦ, ἐντὸς αὐτοῦ ἐπίσης εὐρεθέντος, κρατηριδίου ἐπιγραφή *Κόρα* δυνατὸν νὰ ἀφορᾷ ἐξ ἴσου καὶ εἰς τὴν Ἀθηναῖν, ἥς πηλίνη μορφή, ὡς μόλις ἐλέχθη, εὐρέθη ἐντὸς αὐτοῦ.

Σημειωτέον ὅτι καὶ ἕτερος οἰκόσχημος στε-

Εἰκ. 5. Νιοβίς ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Κλειβωκάς.

ναι δυνατὸν νὰ λεχθῆ μετὰ τινος βεβαιότητος. Ἐκ τῆς ὀνομασίας ὅμως τοῦ ὄλου δρυμοῦ καὶ ἐξ αὐτοῦ καὶ τοῦ ὄρου — Ἀφροδισίου — ὁ ναὸς οὗτος δυνατὸν νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὴν θεὰν Ἀφροδίτην, τοσοῦτω μᾶλλον καθόσον ἡ Ἀφροδίτη — Ἐρυκίνη — ἀπετέλει τὴν κυρίαν θεότητα τῆς πρὸς Β. κειμένης ἀρχαίας πόλεως Ψωφίδος — παρὰ τὰ Τριπόταμα τῶν Καλαβρύτων —, ἐξ ἧς καὶ ἡ ὀνομασία ἄλλωστε τοῦ δρυμοῦ. Οὗτος δὲ ὑπερέκειτο τοῦ Λάδωνος καὶ ἐκαλεῖτο κατὰ τὸν Ἡσύχιον *Λαδωγενῆς ἢ Ἀφροδίτη (Δάφνη) ὅτι ἐπὶ τῷ ἐν Ἀρκαδία ποταμῷ Λάδωνι ἐγεννήθη*.

Παραμιπτόντως δεόν νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ παρὰ τὸ χωρίον Δήμητρα ὑπὸ τοῦ ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ εὐρεθεὶς ναὸς δεόν νὰ μὴ ἀποδοθῆ εἰς τὴν Κόρην, ἥτοι εἰς τὴν Περσεφόνην, ἀλλ' εἰς τὴν Ἀθηναῖν μᾶλλον, ἥς πηλίνη μορφή εὐρέθη ἐν-

νομήκης ναὸς (ἢ θεμελίωσις μᾶλλον αὐτοῦ 1 μ. × 4.80 μ. περίπου) ἔχει εὐρεθῆ πρὸ μακροῦ (φθίνοντος τοῦ 19ου αἰῶνος μ. Χ.) ἐγγὺς τοῦ παρὰ τὸ χωρίον Δήμητρα ναοῦ. Ὁ ναὸς οὗτος ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ FRAZER¹ μόνον, ὡς ἀνασκαφεὶς — καὶ μὴ δημοσιευθεὶς — ἐπὶ τοῦ χώρου, τοῦ ὑπερκειμένου τῆς συμβολῆς τῶν ποταμῶν Ἀρσηνος καὶ Λάδωνος, ὑπὸ τῆς τοπικῆς παραδόσεως σχετιζομένου πρὸς τὴν λατρείαν τῆς Δήμητρος². Ἐκ τοῦ χώρου τούτου³ προέ-

¹ Ε.δ. IV 289/90.

² Β. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, ἱερεὺς, Ἡ Μονὴ τῆς Κλειβωκάς, 1954. Περὶ τῆς λατρείας τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Περσεφόνης ἐν τῇ περιοχῇ αὐτῇ βλ. ΠΑΥΣΑΝΙΑΝ VIII 2-3.

³ Ὁ ναὸς οὗτος εὐρίσκεται ἐν ᾧ χώρῳ καὶ ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Κλειβωκάς καὶ ἡ Νέα Μονὴ αὐτῆς ὑπέρεκειται αὐτοῦ (βλ. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΝ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, 121 καὶ 220-1).

χεται, φαίνεται, και τὸ λίθινον ἄγαλμα γονυκλινοῦς (ἐπὶ πλίνθου) γυναικείας μορφῆς ἐκ τοπικοῦ τιτανολίθου, τὸ κατὰ τὴν προσθίαν πλευρὰν μόνον εἰργασμένον (εἰκ. 5) καὶ ἤδη ὑπὸ τοῦ ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ μνημονευόμενον. Τὸ ἄγαλμα τοῦτο κεῖται ἐντὸς τῆς αὐτῆς τῆς ἐν Κοντοβαζαίνῃ οἰκίας τοῦ ἱατροῦ Ἀ. Σεραφεῖμ, εὐρεθὲν ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ἱατροῦ Β. Σεραφεῖμ ἐντὸς τοῦ ὑπάρχοντος κτήματός του κατὰ τὴν συμβολὴν τῶν ποταμῶν Ἄρσηνος καὶ Λάδωνος, ἔνθα καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ FRAZER μνημο-

νευομένη θεμελίωσις. Τὸ ἄγαλμα τοῦτο, πιθανῶς προερχόμενον ἐξ ἐπαιτίου συνθέσεως, παριστᾷ, ὡς φαίνεται, Νιοβίδα θνήσκουσαν τοῦ τύπου τῆς ἐλληνιστικῆς - ρωμαϊκῆς παραδόσεως¹.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΚΑΡΔΑΡΑ

¹ Κατάλογον τῶν ἀρχαίων παραστάσεων τοῦ μύθου τῶν τέκνων τῆς Νιόβης ἐκ τῆς ἀρχαϊκῆς, κλασσικῆς καὶ ἐλληνιστικῆς - ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, βλ. ἐν R. M. COOK, *Niobe and Her Children*, 1964, 41 κ.έ.

ΤΑ ΑΝΙΓΡΑΙΑ ΤΟΥ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ΚΑΙ

Η ΘΕΣΙΣ ΤΩΝ ΘΥΡΑΙΑΤΙΚΩΝ ΚΩΜΩΝ *

Πολλὰ ἀπόψεις διευπλώθησαν καὶ πολλὰ διαφωνία ὑφίστανται περὶ τὴν θέσιν τῶν Θυραϊατικῶν¹ κωμῶν, αἵτινες κατὰ τὸν Πausανίαν² ἦσαν τρεῖς: Ἡ Ἀθήνη, ἡ Νηρεῖς καὶ ἡ Εὔα.

Ἐκ τούτων ἡ πρώτη, ἀρχαιότερα πασῶν, ἀπαντῶσα παρὰ τῷ Θουκυδίδῃ³, τῷ Σκύλακι⁴,

* Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν φίλον πολιτικὸν μηχανικὸν κ. Ἀντώνιον Καβαλλιέρον διὰ τὸ θερμὸν διαφέρον, μεθ' οὗ ἐξεπρόνησε τὸ συνημμένον τοπογραφικὸν διάγραμμα τῆς περιοχῆς.

¹ Περὶ τῶν λόγων, δι' οὓς εἰσηγούμεθα τὴν διὰ διφθόγγου τοῦ ὀνόματος γραφήν, ἰδὲ Κ. Ι. ΚΑΛΙΤΣΗΝ, Ἡ Θυραία κατὰ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ τὸ ἔτυμον αὐτῆς ἐν *Περιοδικῷ «Πλάτων»* 16, 1964, σ. 219-235.

² Π 38.6: Ἀπὸ δὲ τῶν πολυανδρίων ἰόντι Ἀ(ν)-θήνη τέ ἐστιν, ἐς ἣν Αἰγυπῆται ποτε ἔκησαν, καὶ ἑτέρα κώμη Νηρεῖς, τρίτη δὲ Εὔα, μεγίστη τῶν κωμῶν καὶ ἱερὸν τοῦ Πολεμοκράτους ἐστὶν ἐν ταύτῃ. Ὁ δὲ Πολεμοκράτης ἐστὶ καὶ οὗτος Μαχάωνος υἱός, ἀδελφός δὲ Ἀλεξάνωρος, καὶ ἴσται τοὺς ταύτη καὶ τιμὰς παρὰ τῶν προσοίκων ἔχει.

³ V 41.2: Ὡς Ἀνθήνη.

⁴ Περίπλ. 46: Λακεδαίμων ἔθνος καὶ πόλις ἐν αὐτῇ εἰσιν αἶδε: Ἀσίνη... Τούτων ἀμφοτέρων... Μετὰ δὲ ταύτην τὴν προειρημένην ἄκρον Μαλέαι Σίδη πόλις καὶ λιμὴν, Ἐπίδαυρος πόλις καὶ λιμὴν, Πρασιά πόλις καὶ λιμὴν, Μέθανα πόλις καὶ λιμὴν.

τῷ Πλινίῳ⁵, τῷ Ἀρποκρατίῳ⁶, τῷ Νόννῳ⁷,

Ὁ PALMERIUS πιστεύων ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τῶν Μεθάνων θεωρεῖ, ὀρθῶς, ἐσφαλμένην τὴν τοποθέτησιν γράφων: «Transposuit situm huius urbis, si ita scripsit. Scylax. Nam Methana fuit inter Troezenem et Epidaurum sacram dictam, quod fefellit Scylacem, qui supine et inadvertenter Methanam transtulit ad alterum litus, ubi fuit alia Epidaurus Limera dicta» (Exerc. 273). Ὁ δὲ GAILS διορθοῦ εἰς «Ἀνθάνα»: «Hic ego Scylacem a Palmerii vituperatione tueri tentabo. Nempe, tenui emendatione facta, legimus pro Méthana, Ἀνθάνα... quamquam Anthana non maritima, sed mediterranea urbs fuisse videtur» (παρὰ Geogr. Gr. Minores, G. MÜLLER I, σ. 41).

Ὁ FRAZER (Paus. Descr. of Gr. III, 303), θεωρεῖ ἐσφαλμένην τὴν γραφήν, Μέθανα, τοῦ ΒÖLITZ (RE III A, 1308) θεωροῦντος ὀρθὴν ταύτην, πιστεύοντος δεδικοιολογημένως ὅτι ἡ Ἀνθήνη ἐτύγχανε πόλις ὄχι παραθαλάσσιος.

⁵ NH IV 16: *Dehinc a Taenaro ager Laconicus liberae gentis, et sinus circuitu... oppida Taenarum, Amyclae... et intus Sparta Therapne, atque ubi fuerit Cardamyle... Anthea, locus Thyrea...*

Ὁ M. E. LITTRÉ, *Histoire Naturelle de Plin I*, Paris 1848, προτιμᾷ τὴν γραφήν *Anthane*. Ὑπάρχουσι καὶ τύποι *Antea, Antiane, Antianae, Antene* καὶ *Antine* τῶν κωδικῶν Leideniis, Vaticanus κ.τ.λ.

⁶ Ἀνθήνη: Λυσίας ἐν τῇ πρὸς τὴν Ἀριστοδήμου γραφῇ, εἰ γνήσιος, πόλις τῆς Λακωνικῆς.

⁷ XXVI 84 ε. :

Καί σφισιν ὀμάρτησε πολυγλώσσων γένος Ἰνδῶν, οἳ τ' ἔχον Ἡελίοιο πόλιν, καλλίκευτον, Αἴθρην,